

Een Gordiaanse knoop van onzekerheid

Over Europa

De Franse schrijver Stendhal verlangde ooit naar een 'goede fee' die Frankrijk en Italië zou isoleren van de rest van Europa. Dat bracht het 'geluk dat de beschaving kan brengen' minsten twee eeuwen dichterbij. Een samenvloeien van Franse rationaliteit en Italiaanse hartstocht - kon het idealer? Stendhal vond van niet. Tegenwoordig zijn er Europeanen die van soortgelijke wonderen dromen. Wat een uitkomst zou het niet zijn als de Grieken wat meer op de Duitsers gingen lijken. Over een beweging in omgekeerde richting hoor je niemand meer. Stendhals samenvloeien is eenrichtingsverkeer geworden.

Daar staat tegenover dat velen nu geloven dat die fee echt bestaat: haar naam is 'Europa' of liever: 'meer Europa'. Om de eurozone te redden en de Grieken (maar straks ook de Portugezen, de Spanjaarden, de Italianen, de Ieren - geen land is bij voorbaat uitgesloten) meer 'Duitse' discipline bij te brengen, moet eindelijk ernst worden gemaakt met de politieke eenheid van Europa. Een muntunie zonder politieke unie werkt niet, zo blijkt. Maar wat zijn de kansen van een politieke unie of - voorzichtiger uitgedrukt - van meer politieke eenheid zonder cultureel equivalent? Hoe paradoxaal het ook mag klinken: misschien bestaat de achilleshiel van 'Europa' uit haar cultuur.

Je hoeft geen marxist te zijn om te begrijpen hoezeer de economie van een land is verweven met de *bele* nationale cultuur, ook in tijden van globalisering. Het lijkt simpel: overal niet meer dan drie procent begrotingstekort. Maar in veel landen zou het een ingrijpende cultuuromslag vergen. Over de omgang met de wet, het vertrouwen in de staat of het arbeidsethos denkt men nu eenmaal niet overal hetzelfde.

In onze postmoderne wereld bestaat de neiging om het bestaan van zoiets als nationale identiteit te ontkennen. Inderdaad, wie speurt naar een metafysische *Volksgesist* zal niets vinden. Maar dat is nog geen reden om het bestaan van duurzame culturele verschillen, andere gewoonten, andere gedragspatronen, andere waarden en normen, te ontkennen. Als die verschillen niet bestonden zou er ook geen behoefte zijn aan meer Europees gezag, dat ze moet bestrijden daar waar ze het Europese belang schaden.

Het punt is niet dat zo'n nationale of culturele identiteit (op zeker niveau vallen beide nog altijd samen) niet veranderd kan of mag worden. De geschiedenis bestaat uit permanente verandering, maar het tempo daarvan beantwoordt zelden of nooit aan de haast van de politici. Tot de best bewaarde geheimen van de geschiedenis behoort de verhouding tussen politiek en culturele verandering. Meestal gaat het om langslowende processen, soms doet zich een stroomversnelling voor: de Franse Revolutie, het einde van de Koude Oorlog. Bijna van de ene dag op de andere lijkt alles anders te zijn geworden. En niemand die het heeft zien aankomen. Pas achteraf gaan de historici op zoek naar de oorzaken, zonder het ooit helemaal eens te worden over de bevindingen.

Cultuuromslagen of mentaliteitsveranderingen behoren tot de favoriete

remedies van cultuurcritici. In hun alarmerende diagnoses kan de ondergang gewoonlijk alleen worden afgewend, als iedereen zijn denken, voelen en handelen drastisch verandert. In de jaren dertig van de vorige eeuw, een tijd van violent nationalisme, koppelden cultuurcritici als José Ortega y Gasset en Julien Benda hun pleidooien voor zo'n cultuuromslag aan het ideaal van een verenigd Europa. Tegen het `verraad van de klerken' en de `opstand der horden' was alleen heil te verwachten van een groots en verheven project als de Europese eenwording. In zijn *Discours à la nation européenne* (1933) stelde Benda dit zelfs gelijk aan de `realisatie van God in de geschiedenis'.

Gelet op het jaar en op de toen wel heel acuut geworden nationalistische dreiging is zoveel idealisme goed te begrijpen. In onze tijd is er weinig meer van over. Benda en Ortega prezen `Europa' aan juist vanwege dat idealisme. De remedie zou twee vliegen in één klap slaan: de gevaren van het nationalisme werden bezworen en de mens zou zich verheffen boven zijn fysieke en materiële beperktheid. Nu gaat het nog alleen over materiële zaken oftewel over geld. Daar is niets verhevens aan, in weerwil van de letterlijk astronomische bedragen en de kennelijk ongrijpbare `financiële markten', die in hun grilligheid niet onderdoen voor de antieke Griekse goden.

De overeenkomst tussen deze cultuurcritici en de huidige voorstanders van `meer Europa' zit in het heilige geloof in hun remedies. Maar tot een cultuuromslag of mentaliteitsverandering kwam het zelden, althans niet op bevel van de cultuurcritici. Waarom zou het een politiek verenigd Europa (dat toch niet bedoeld is om te ontaarden in een politiestaat) anders vergaan?

Wie nadenkt over Europa heeft geen gebrek aan stimulerende voorgangers. Zelfs een korte reis door mijn boekenkast levert veel meer op dan ik hier te hulp kan roepen. Maar de 19e-eeuwse liberaal François Guizot mag niet ontbreken. Volgens hem was hét kenmerk van Europa haar diversiteit. Alle grote culturen waren op zeker moment in de fuik van de eenvormigheid beland. Behalve Europa, dat ondanks een `certain air de famille' van meet af aan een wirwar van volkeren, talen, standen, zeden en denkbeelden te zien gaf. Zoveel diversiteit had de vooruitgang vertraagd, schrijft Guizot in zijn *Histoire de la civilisation en Europe* (1828), maar het resultaat was er des te rijker en gevarieerder om. En het gebrek aan eenheid kwam ten goede aan de vrijheid.

Juist deze diversiteit lijkt nu het probleem. Als Guizot gelijk heeft dat daarin hét kenmerk schuilt van de Europese beschaving, dan is een afzwakking of eliminatie ervan op korte termijn niet te verwachten, wat voor maatregelen `Brussel' ook neemt. De verschillen zijn te groot en te hardnekkig.

Toch wil dat niet zeggen dat er niet ook één Europese cultuur bestaat; Guizot sprak al van `een zekere familietrek'. Er is altijd dat even diverse als gemeenschappelijke verleden, dat doorwerkt in alles wat Europa de wereld heeft gebracht aan recht, politiek, wetenschap, technologie, kunst en literatuur. Bijna alles wat dankzij de globalisering wereldwijd wordt verspreid, is afkomstig uit Europa. En keert daar ook weer naar terug - in geglobaliseerde gedaante.

Hoe lang het nog zo zal blijven, laat zich moeilijk voorspellen, maar

globalisering komt wat de cultuur betreft neer op: *Amerikanisering*. Daar moeten we ook de gemeenschappelijke Europese cultuur zoeken, voor zover deze niet in het verleden ligt. Neem de wetenschap. Als Europese wetenschappers elkaar op een Europese conferentie ontmoeten spreken ze een veramerikaniseerd soort Engels. Wie als academicus wil meetellen, moet publiceren in Amerikaanse vaktijdschriften. Dat in sommige vakgebieden, zoals de humaniora, Duitse, Franse en Italiaanse geleerden misschien veel beter zijn, maakt niet uit. Zolang hun werk niet in het Engels is verschenen, telt het niet mee. Zelfs in ons land, dat ooit voorbestemd leek om de tolk van Europa te worden dankzij de wijdverbreide kennis van vreemde talen, kan bijna niemand het lezen.

Dat er toch echt Europeanen schuil gaan achter die als hele of halve Amerikanen vermomde wetenschappers, merk je pas als je bij hen thuis te eten wordt gevraagd. Opeens is daar de diversiteit: de pastis vóór het *déjeuner* in Frankrijk, het Engelse ontbijt, de reusachtige schnitzels in Duitsland. Ook bouw en inrichting van de woning verraden in welk land je je bevindt. Toch ontbreekt de Amerikanisering in de *low culture* evenmin. Zet per ongeluk de televisie aan, en zie: overal komen dezelfde Amerikaanse series en soaps voorbij. De diversiteit steekt weer de kop op bij de ontdekking dat elk land ook zijn eigen soaps heeft.

Dat ligt voor de hand, natuurlijk. Wat minder voor de hand ligt is dat je die soaps zelden of nooit in een ander Europees land te zien krijgt. Zover gaat de culturele gemeenschap niet. In de *high culture* lijkt dat anders te zijn: men leest wel elkaars schrijvers, in vertaling, en bewondert elkaars kunstenaars. De vraag blijft alleen: hoe *Europees* is deze culturele interesse? Er bestaat ook nog zoiets als een nieuwe *Weltliteratur* en de zogenaamde 'topkunst' draagt allereerst een mondiaal karakter, ook als zij uit een lidstaat van de EU afkomstig is. In onze hoge evengoed als in onze lage cultuur opereren we op nationaal én globaal niveau. Wat ontbreekt, als gedeeld bewustzijn, is de Europese schakel tussen beide.

Volgens Peter Sloterdijk (*Europa, mocht het eens ontwaken*, 1994) lag daar niettemin de kans voor 'Europa': het zou de leemte kunnen vullen tussen de natiestaat en internationale organisaties als de UN. Bij Sloterdijk maakt deze gedachte deel uit van een Nietzscheaans pleidooi voor 'grote politiek' in Europa. Tijdens de Koude Oorlog was het continent in slaap gesukkeld, nu werd het tijd om de 'rode draad' van de eigen geschiedenis weer op te pakken. Die rode draad zou bestaan uit het principe van de 'rijksoverdracht' (*translatio imperii*): Europa had in het verleden keer op keer het Romeinse rijk heruitgevonden. Dat moest na de val van de Muur opnieuw gebeuren.

Met een pathos dat herinnert aan Ortega en Benda spreekt Sloterdijk zijn minachting uit voor halfslachtige idealen, die Europa trachten te vangen in frases als de 'eenheid van zijn verschillen' of het 'geheel van zijn tegenspraken'. Kortom: weg met de culturele diversiteit van Guizot. Met grootse visioenen van eenheid en wereldmacht laat die zich moeilijk verenigen. Maar ook voor de veel bescheidener eis van een uniforme begrotingsdiscipline vormt zij een struikelblok. 'Meer Europa' als remedie betekent onvermijdelijk minder diversiteit.

Wie dat heel goed beseft (om een laatste greep te doen uit Europa's literaire

schatkist) was Guizots land- en tijdgenoot Victor Hugo, pleitbezorger van de Verenigde Staten van Europa. Zijn ideaal prees hij aan met een verwijzing naar de 'simplicité' die het zou brengen: eenheid van idioom, eenheid van lengtemaat, eenheid van munt, met in het uiteindelijke verschiep de versmelting der naties tot de 'Mensheid'. Voor Hugo was 'Europa' daadwerkelijk een schakel, een tussenfase. Maar ongeacht het einddoel: de 'eenvoud' die de Europeanen erheen zou brengen, kwam neer op een progressieve vermindering van hun culturele verschillen.

Hugo vond dat een zegen en geloofde er heilig in. Anderhalve eeuw en twee wereldoorlogen later lijkt enige scepsis gerechtvaardigd. De culturele verschillen leiden een taaier leven dan Hugo's visionaire blik had voorzien. En opgeschroefd tot nationalistische ideologieën zijn ze een formidabele mobiliserende kracht gebleken, helaas niet steeds ten goede. Zoiets heeft 'Europa' in de verste verte nog niet geëvenaard. Dat we desondanks al tot halverwege zijn gevorderd, komt doordat men een list heeft bedacht: de euro. Om die te redden zou nu de volgende - beslissende - stap in de richting van politieke eenheid onvermijdelijk zijn geworden.

Wie zal het zeggen. Vooralsnog is 'Europa', als gevolg van deze strategie, veranderd in een Gordiaanse knoop van onzekerheid: niemand weet wat er zal gebeuren, als hij wordt doorgehakt - of als dat juist *niet* gebeurt.

In tijden van crisis is optimisme verplicht, hoor je vaak beweren, en niet door de minsten. Maar is een lucide pessimisme niet meer op zijn plaats? Een pessimisme dat terdege rekening houdt met de historische en culturele zwaartekracht, want per verdrag of decreet zal die zich niet laten opheffen. Aan de optimisten die dat toch probeerden, hebben we de eurocrisis te danken.

(NRC Handelsblad, 21-11-2012)